

Lectura la feminin.
O analiză dinspre societatea românească a secolelor XVII-XVIII

Conf. univ. dr. CORINA TEODOR
Biblioteca Județeană Mureș

Abstract

Reading at the Feminine.
An Analysis from the Romanian Society of the XVIIth-XVIIIth Centuries

The purpose of this study is to analyze the manner in which the relationship between book and society has been delineated into premodern Romanian society. Succeeding François Furet, the French historian who turned the researches on the history of the books towards the receiver, we would like to emphasize the feminist practices of reading, as they were established at the level of Tara Românească and Moldova's elite.

Our analysis is based on a comparative perspective. It emphasizes some studies of case, as they are resulted after the enquiry of the official papers of the Court, the denotation on the books pages, correspondence, chronicles, travel diaries. We would like to find out which were the reading genres preferences of the feminine elite during the XVIIth and XVIIIth centuries, what kind of image the women attracted by reading were able to pass on and if the masculine power, as representing the dominant culture, did really perceived them as „becoming intellectuals” or, on the contrary, they were looked on hostile. We are also interested in the social and familial medium of the women who were able to write and read in the XVIIth and XVIIIth, the importance of blood relations structure, the convergences and frictions with the dominant model of masculine reading.

We also have to mention that the subject we have chosen, as a part of both cultural history and of gender studies, might reveal new dimensions about the place of the books and reading inside the Romanian premodern society.

Keywords: *women, reading, intellectual formation, Romanian society, cultural history.*

*„Că nu este alta și mai frumoasă și mai de folos în toată viața omului zăbavă decât cetitul cărților...” Această reflecție a lui Miron Costin din predoslovia la **De neamul moldovenilor**, spre care s-au întors cu admirație mulți istorici ai culturii, a devenit aproape o sintagmă definitorie atunci*

când interesul cercetătorilor s-a îndreptat spre studiul practicilor lecturii în societatea românească din amurgul evului mediu. Dar dincolo de o generalizare pripită ne întrebăm dacă putem să atașăm această meditație și universului feminin. Mai ales că stilul de viață și orizontul cultural al jumătății masculine și al jumătății feminine au fost diferite până în secolul al XIX-lea. Abia atunci, femeii cu o formație intelectuală în ton cu canoanele generației romantice, aproape cu nimic mai prejos decât educația masculină, își fac simțită prezența în viața culturală, fie la cenacluri literare, precum Livia Maiorescu-fiica criticului, fie înarmate cu migala muncii de traducător, ca Hermiona Asachi, fiica lui Gheorghe Asachi sau cu tumultul celei de gazetar, unde regăsim eforturile Măriei Rosetti, soția lui C. A. Rosetti, pe care istoricii literari o consideră prima femeie gazetar de la noi.

Pornind de la avertismentul lui François Furet, care în urmă cu mai bine de trei decenii a trasat coordonatele relației carte-societate, urmând apoi sugestiile metodologice ale lui Roger Chartier, Guglielmo Cavallo sau Robert Darnton,¹ ne propunem în cele ce urmează să analizăm practicile feminine ale lecturii la nivelul elitei din Țara Românească și Moldova de la jumătatea secolului al XVII-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea. O epocă de tranziție între medieval și modern, cum o percepea la nivel artistic și cultural Răzvan Theodorescu.² Faptul că am exclus din această analiză Transilvania se datorează evoluției din acest spațiu multiconfesional și multiethnic, racordat la Mitteleuropa, mai ales după succesul Habsburgic al Reconquistei și Unirea ecleziastică a românilor cu Biserica Romei, când s-a accelerat trecerea spre modernitate; astfel că aici nu pare cu nimic surprinzătoare activitatea febrilă depusă de cancelarul Teleki pentru a deschide în 1802 la Târgu-Mureș o bibliotecă publică, ca și interesul pentru carte al soției sale, contesa Susana Bethlen care timp de două decenii a adunat 2000 de volume, mai ales ediții din secolele XVI-XVIII, cărți din aceleași domenii ca și fondul principal,

¹ Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța vechiului Regim*, București, Editura Meridiane, 1997; Roger Chartier, Guglielmo Cavallo, *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, Editions du Seuil, 1997; Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași, Editura Polirom, 2000.

² Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern Orizontul imaginii (1550-1800)*, vol. I-II, București, Editura Meridiane, 1987.

literatură religioasă, agricolă, cărți de educație, predici, medicina pediatrică, filosofie, presă; după moartea ei, în 1799 biblioteca sa a fost inclusă în Fondul Teleki și titlurile se regăsesc în volumul III al catalogului editat la Viena între 1796-1819, în 4 tomuri.³

Vom încerca să trasăm câteva coordonate ale lecturii așadar, fiindcă dacă urmăm cercetările din istoriografia occidentală înțelegem că în triada formată din *autor-operă-cititor*, acesta din urmă nu este văzut ca un element pasiv. Conform lui Michel de Certeau,⁴ textul nu are importanță decât prin cititorii săi, se schimbă odată cu ei, se ordonează după alte și alte coduri de percepție. Ultimii ani au adus ca și problematică în istoria culturii o deplasare de la carte la lectură, istorici precum Roger Chartier încercând să reconstituie modul în care „lumea textului” se întâlnește cu „lumea cititorilor.” Dificultățile unei astfel de investigații pornesc însă de la faptul că o astfel de practică - lectura - nu lasă decât rareori urme, într-o infinitate de alte gesturi culturale.

În acest „dosar al lecturii,” pe urmele hermeneutului Paul Ricoeur, și istoricii au evidențiat rolul cititorului, fără de care textul ar fi lipsit de reala sa semnificație. Ne propunem așadar să conturăm lectura în universul feminin elitar românesc. Secvenționăm astfel un subiect care se situează la convergența dintre istoria cărții și istoria femeii.

Dacă istoria cărții a inaugurat investigarea practicilor lecturii în trecut, istoria femeii rămâne o temă care a prins treptat contur în istoriografia europeană și americană, fiind accelerată de întrebările suscitade de mișcarea feministă a anilor 70. Periodic, anumite bilanțuri istoriografice, sub forma unor interogații, au însoțit cercetările legate de rolul femeii, implicarea în viața cotidiană, relațiile cu puterea, cu familia etc. „*Au femeile o istorie?*” se întrebau Michelle Perrot, Fabienne Bock și Pauline Schmidt în 1973, la inaugurarea primului seminar universitar pe această temă, pentru a da glas, 10 ani mai târziu interogației „*O istorie a femeilor este posibilă?*.”⁵ În fine, în 1998 colochiul de la Rouen a inversat întrebarea inițială, prin formula „*o istorie fără femei este posibilă?*”

³ Mihály Spielmann, *Teleki Bolyai Library*, în *Transilvanian Review*, IV, 2, 1995, p. 105.

⁴ Apud Gerard Mauger, *Ecrits, lecteurs, lectures*, în *Annales*, 1999, nr. 34, p. 144-161.

⁵ Fabrice Virgili, *L'histoire des femmes et l'histoire des genres aujourd'hui*, în *Vingtième Siècle*, 2002, iul.-sept, p. 5-14.

După părerea unei eminente specialiste în domeniu, Michelle Perrot, istoria femeii a răspuns unei duble dorințe: de a sfârâma tăcerea care înconjura existența femeilor, iar pe de altă parte de a face vizibil rolul lor în timp. Regăsindu-le urmele, istoriografia își îmbogățește la rândul ei discursul despre problematica economicului, socialului politicului, culturalului, simbolicului.⁶

Intr-un progres metodologic și interpretativ, studiile au conturat monografiile sau portrete de grup, relația dintre public și privat, locul femeii în cetate, moda, călătoriile, exilul, lectura, iubirea, astfel că s-a trecut de lameditații pe tema „*ce sunt ele?*” la răspunsuri pentru „*ce fac ele?*”⁷ De la sinteza din anii 1965-1967, coordonată de Pierre Grimai, *Histoire mondiale de la femme*, un specialist în istoria romană care a recunoscut însemnătatea științifică a cercetărilor despre statutul femeii în istorie, trecând prin provocările generației care s-a definit ca purtătoare a discursului *La Nouvelle Histoire* și până la sinteza din anii 90 *Storia délie Donne*, coordonată de M. Perrot și G. Duby,⁸ care legitimează azi istoria femeilor ca un domeniu distinct în cercetarea istorică, s-a antrenat și o pasionantă polemică între *gender studies* și *women studies*. Departe de a fi încheiată, aceasta demonstrează individualitatea discursului european al cercetărilor față de cel american, în condițiile în care adepții lui *women studies* consideră că o istorie a genului maschează din nou femeile, opunând într-o formulă lapidară și un joc intraductibil de cuvinte *Herstory* lui *Hi(s)-story*.⁹

Un sondaj al practicilor lecturii în trecut reprezintă un demers interesant pentru a înțelege practicile culturale din acea perioadă. Dar puține și fragmentare sunt izvoarele din care se poate face o astfel de reconstituire istorică: în cazul elitei feminine, mărturiile sunt mai ales indirecte. Dar socotim că și așa, cu ajutorul acestor tipuri de izvoare, putem descoperi sugestii, ipoteze, aproximări, interogații.

Pentru a contura o lectură la feminin, am ales să urmărim trei linii de investigații ale societății românești din secolele XVII-XVIII: patronajul

⁶ Michelle Perrot, *La bibliothèque, mère de l'histoire des femmes*, în *Revue de la BNF*, 2004, nr. 17.

⁷ *Ibidem*, p.

⁸ Ed. it., Laterza 1990, ed. fr., 1991-1992.

⁹ Fabrice Virgili, *op.cit.*, p. 12.

asupra tiparului, danii feminine de carte și lectura - ca perfecționare individuală.

Mergând pe urmele **patronajului** asupra cărții, în accepțiunea conferită de profesorul Alexandru Duțu adică drept recunoaștere a interesului spiritual al patronului pentru acea carte,¹⁰ remarcăm importanța epocii lui Matei Basarab. Ea a adus reluarea activității tipografice în Țara

Românească, care nu e doar un triumf pentru cultura vremii, ci și un act de întărire a autorității monarhice.¹¹ Este vorba de un adevărat reviriment tipografic în cele patru centre, Câmpulung (1635-1650), Govora (1637-1642), Mănăstirea Dealu (1644-1647) și Târgoviște (1646-1652).¹² Dacă tipografia de la Câmpulung a trecut de sub patronajul lui Matei Basarab sub cel al egumenului mănăstirii, Melchisedec, celelalte trei au funcționat ca tipografii domnești, în care s-au editat atât cărți în slavonă, în slavo-română, cât și în limba română. În acest climat cultural, alături de patronajul domnesc se detașează figura unui adevărat coordonator spiritual al vremii - Udriște Năsturel. Cumnatul domnului, autor al unor traduceri și „stihuri la stemă,” aparținea curentului aulic ortodox și se integra în ceea ce putem numi „cultura de curte.”¹³ Prin condeiul acestui reprezentant al elitei boierești se întrevede puțin din profilul cultural al doamnei Elena, sora sa și soția lui Matei Basarab, fiica postelnicului Radu Năsturel.

Chiar dacă nu știm mai nimic despre educația ei, cunoașterea limbii grecești fiind doar presupusă, ca doamnă a Țării Românești figura ei se asociază cu cea a lui Matei Basarab în patronajul asupra culturii. Deși multă vreme tributare unor reconstituiri anecdotice sau moralizatoare, romanțate, studiile recente de istoria femeii, precum cele semnate de Violeta Barbu, Maria Magdalena Szekely, Sorin Iftimi, Dan Horia

¹⁰ Alexandru Duțu, *Carte și societate în sec. XVIII*, în Idem, *Explorări în istoria literaturii romane*, București, Editura pentru literatură, 1969, p.48.

¹¹ Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, Editura Științifică, 1968* p. 65.

¹² Barbu Theodorescu, *Repertoriul cărții românești vechi*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1960, nr. 3-4, p. 339-366.

¹³ Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, vol. II, p. 45-47; Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, Editura Minerva, 1974, p. 110.

Mazilu¹⁴ încearcă să scoată din anonim statutul femeii și destinul lor în trecutul românesc.

Să remarcăm așadar în stihurile dedicatorii închinată de Udriște Năsturel sorei sale Elena, cu ocazia editării traducerii din *Imitația lui Hristos* la Mănăstirea Dealu în 1647, mai mult decât un canon encomiastic, un posibil reper pentru orizontul cultural al doamnei:

„Atot bine cinstitoarei stăpânei noastre,
 Făcătoarei de bine vădită în toate lăcașele
 Cu dumnezeiască inspirațiune, care asemenea,
 Cu har împărătesei aceleia cu același nume
 Acelia ce această cruce a aflat, acea râvnă pune,
 Prin purtare de cruce lumei propovăduind.
 Viața celor întru Christos la drept a imita
 Și pe urmele aceluia neclintit a se ținea.
 Primind fructul fără de cruțare istovit
 Îmbrăcat în haina de podoabă a limbei slavonești.
 Destoinici pentru aceia de bărbătească virtute
 Cununi de mulțămire nu încetați a-i împleni.”¹⁵

În această etapă din istoria tiparului muntean, în care balanța înclina în favoarea cărții religioase, de cult și de edificare morală, elogiile aduse Elenei Năsturel nu depășesc aceste frontiere ale religiosului. Dacă conform mentalității vremii, femeile erau influențate de ceea ce citeau, un control asupra lecturilor lor fiind tocmai de aceea subînțeles, în acest caz nu venea din partea autorității soțului, în condițiile în care Matei Basarab nu era un erudit, ci din partea fratelui, Udriște Năsturel, în legătură cu cercurile intelectuale și ortodoxe ale vremii.¹⁶

¹⁴ Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Meridiane, 2003; Maria Magdalena Szekely, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Mănăstirea Putna, 2006; Sorin Iftimi, *Curtea doamnei (I). Dregători și slujitori ai doamnelor Moldovei*, în *Anuarul Institutului de istorie*, „A. D. Xenopol”, Iași, 1995, voi. XXXII, p. 423-440; Dan Horia Mazilu, *Văduvele sau despre istorie la feminin*, Iași, Editura Polirom, 2008.

¹⁵ Petre V. Năsturel, *Genealogia Năsturelilor*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. XI, partea I, 1910, p. 319.

¹⁶ Virgil Căndea, *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*, în Idem, *Rațiunea dominantă*, Cluj, Editura Dacia, 1979, p. 33-78.

Aceluiași context religios i se subsumează și implicarea doamnelor în înzestrarea unor lăcașe de cult cu cărți religioase, așa cum rezultă din nsemnările marginale. Gestul în sine venea să sporească averea bisericii, așa cum aceasta era înțeleasă ca fiind formată din *res sacra* (edificiul de cult și bunurile folosite la săvârșirea ritualului, inclusiv cărțile) și *res ecclesiastica* (posesiuni funciare, bani, animale).¹⁷ Aflat în atenția istoricilor în ultimele decenii, în legătură și cu mentalitatea religioasă, actul de ctitorie este văzut ca o punte între om și Dumnezeu, ctitorul aspirând spre atragerea grației divine.¹⁸

Daniile de carte și manuscrise închid în ele nu doar o semnificație religioasă, ci și una culturală, prin traseele urmate, în general în întregul spațiu românesc, dincolo de frontierele statale.

Încercăm să ilustrăm doar cu câteva secvențe aceste trasee ale cărților, pentru a exemplifica felul în care într-o astfel de experiență culturală s-a aventurat și elita feminină. La biserica Sf. Mormânt din Ierusalim se păstrează o *Evangelhie* cu portretul lui Matei Basarab și al Elenei, cu o însemnare în grecește care amintește că a fost o danie domnească.¹⁹ A doua soție a lui Vasile Lupu, Ecaterina a răscumpărat de la cazaci un *Liturghier* manuscris religios rniinat de Anastasie Crimea. Răpit din mănăstirea Dragomirna, manuscrisul a revenit în acest lăcaș grație gestului doamnei Ecaterina.²⁰ Și fiica lui Vasile Lupu, Ruxandra apare în documente ca dăruind 2 *Minee*, unul pe aprilie, altul pe luna mai Mănăstirii Agapia, în timpul ieromonahului Nicanor.²¹ În 1678 Nasta, fiica lui Alexandru Iliăș, fost domn al Moldovei dăruia un *Octoib* în Șcheii Brașovului, după cum fiica lui Brâncoveanu, Maria oferea un *Liturghier* bisericii din satul Bucerdea (Alba). Soția lui Ștefan

¹⁷ Arcadie Bodali, *Semnificațiile actelor ctitoricești în evul mediu românesc*, în *Anuarul Institutului de istorie „A. D. Xenopol”* Iași, 2005, p. 19.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. II, București, 1937, p. 111.

²⁰ George Popescu Vâlcea, *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1968, nr. 7-8, p. 961.

²¹ Cercetătorii optează și pentru identificarea acestei domnițe cu soția lui Alexandru Lăpușeanu - Radu Constantinescu și Virgil Câdea, Maria Magdalena Szekely, *Femei-ctitor în Moldova medievală*, în *Anuarul Institutului „A. D. Xenopol”*, XXXII, 1995, Iași, p.446.

Cantacuzino, Păuna Cantacuzino dăruia un *Triod* satului Recea „*pentrupomenirea Măriei sale.*”

Intre femeile donatoare remarcăm și un alt nivel social care aparține elitei boierești. De exemplu, *Ceaslovul* (Rădăuți, 1745) care „*l-au cumpărat dumneai jupâneasa Ecaterina a răposatului Costachi Cantacuzino, biv vel spătar și l-au dat la schițșorul domniilor sale la Almaș*” în 1751. Sau *Canonul Sf. Spiridon* (Iași, 1750) pe care „*l-au dat iubitul soțu meu Nastasia, fiica răposatului vornicului Dumitrașco Paladi, bisăricii noastre din Șerbești,*” în 1771.²²

Cu toate că din însemnările marginale păstrate ne este imposibilă o analiză prosopografică, chiar și această exemplificare credem că e importantă pentru a arăta că interesul pentru carte nu era în secolele XVII-XVIII privilegiul masculinității; asocierea unei familii, domnești sau boierești ori o danie doar din inițiativă feminină demonstrează aceleași resorturi mentale, convergente la climatul religios al vremii.

Să mai menționăm și că în tezaurul familiei Movilă care aruncă o lumină asupra moștenitorilor pe linie feminină și asupra averii familiei se regăsesc, între obiecte de mare valoare și cărți aflate în proprietatea Măriei Movilă, fiica lui Ieremia Movilă, căsătorită cu doi reprezentanți ai nobilimii polone, întâi cu Ștefan Potocki apoi cu Firley, voievod de Sandomierz:²³ „*trei evangheliare legate în aur pur masiv, fiecare legătură valorând 3000 de scuzi de aur și cinci legate în argint masiv.*”²⁴

În fine, **lectura femeilor ca practică** și modalitate de perfecționare a orizontului intelectual pornește de la felul în care știința de carte, la nivelul elitei, putea deschide porțile cunoașterii. Dacă în istoria învățământului românesc prezența femeilor rămâne până în secolul al XIX-lea ipotetică, studiul corespondenței și al documentelor - testamente în primul rând, ne poate furniza indirect niște repere. Chiar dacă în țările române extracarpatice

²² Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. 171 și 190.

²³ Marya Kastarska, *Les trésors des Movila en Pologne*, în *Revue historique du sud-est européen*, vol. XIII, 1936, fasc. 1-4, ian.-dec, p. 69-77.

²⁴ *Ibidem*, p. 199; Lucian Predescu, *Udriște Năsturel și răspândirea romanului religios Varlaam și Ioasaf. Viața lui Udriște Năsturel*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1965, nr. 1-2, p. 75; Eufrosina Dvoicenco, *Un studiu necunoscut al lui Hașdeu despre traducerea cărții De imitatione Christi în 1647*, în *Revista istorică*, 1932, nr. 10-12, p. 315-328.

nu întâlnim femei de litere, de tipul reginei Margot - celebră în istoriografia europeană după ce Robert Muchembled i-a comentat memoriile²⁵ sau ca Veronica Franco, Vittoria Colonna, Gaspara Stampa - poetese cu grație renescentistă, totuși știința de carte în mediul feminin nu era absentă.

Să nu omitem însă cât de greu apare acest fenomen din noianul documentar, în mare parte și fiindcă femeile beneficiau de dieci, scriitori de acte, chiar dacă nu se poate vorbi și de „o cancelarie a doamnei,”²⁶ lăsând ele însele puține mărturii scrise. Câteva exemple ne permit totuși să așezăm piese în „dosarul” feminin al științei de carte: un document din 1627 menționează un act mai vechi al Maricăi, doamna lui Ion Vodă, un „*zapis făcut de mâna ei și cu pecetea ei*”²⁷

Aceeași Elena, soția lui Matei Basarab, a îndeplinit funcția de regentă pe când voievodul plecase la Poartă în decembrie 1632 pentru confirmarea în domnie,²⁸ ceea ce a implicat și o responsabilitate în coordonarea cancelariei, după cum corespundea în românește și latinește, descriind de exemplu lupta de la Finta și întărind scrisoarea cu pecete cu ceară roșie.²⁹

Că ne referim și la alte scrisori, precum cele scrise în limba latină de Elisabeta Movilă în februarie 1614³⁰ sau la cele scrise în italiană în 1638 de Ana Movilă, fiica ei, căsătorită cu nobilul polon, Stanislav Potocki³¹ ori la corespondența în limba greacă purtată de fiica lui Vasile Lupu, Ruxandra, căsătorită cu Timus Hmelnicki, întărită cu propria semnătură și sigiliu³² ș.a. -

²⁵ Robert Muchembled, *Pătimiri ale femeilor în vremea reginei Margot*, Chișinău, Editura Cartier, 2004.

²⁶ Sorin Iftimi, *op.cit.*, p. 435.

²⁷ *Ibidem*, p. 435.

²⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 36.

²⁹ Ștefan Meteș, *Contribuții nouă privitoare la familia boierească Bubuș din Moldova*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, seria III, tom VII, 1927; T. G. Bulat, *O mărturie a doamnei Elina despre bătălia de la Finta*, în *Revista istorică*, 1926, nr. 1-3, p. 18-19.

³⁰ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX, București, 1937, p. 3-4.

³¹ Elena Eftimiu, *Relatiuni cebo-române în trecut*, în *Revista istorică*, 1931, nr. 10-12, p. 294-298.

³² V. A. Urechia, *Biserica din cetatea Neamț și documente relative la Vasile Lupu și doamna Ruxandra*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, seria II, tom XI, 1888-1889, p. 112-132; Grigore Tocilescu și Ioan Bogdan, *Din legăturile cu Moscova*, în *Revista istorică*, 1937, nr. 1-4, p. 73-79.

ele sugerează același orizont de cultură al elitei domnești feminine din secolele XII-XVIII. Sunt nu doar fragmente de destin în aceste documente epistolare, precum corespondența Măriei, doamna lui Constantin Brâncoveanu din 1717 cu judele Brașovului despre soarta fiicelor ei,³³ ci și consemnări ale nivelului lor de educație, de cunoaștere a unor limbi de cultură, mărturii ale imaginii de sine, ale structurilor și mecanismelor de putere din acea vreme.

Documente diplomatice, testamente, corespondență, însemnări marginale vin deci să întregescă această imagine despre elita feminină în momentele în care conțin detalii despre pasiunea lor pentru lectură. Intr-un traseu compus tot din secvențe disparate dar care ne permite o comparație între secolul XVII și secolul XVIII pornim de la un document emis de Gheorghe Ștefan pentru Antimia, „fica răposatului Ureche, fost mare vornic” din 1657 pentru întărirea unei proprietăți, cu precizarea „și ea singură cu mâinile sale le-a făcut lor zapis și l-a scris, fiind în cărți foarte învățată (s.n.). Așadar și domnia mea, văzând dania de-a ei bună voie, încă și de la Domnia Mea am dat și am întărit slugei noastre, lui Gavriil Jora sluger și doamnei sale, să le fie lor și de la domniamea acel sat mai sus scris Mândrești dreaptă ocină și danie și uric și întăritură, cu tot venitul neclintit niciodată în veci.”³⁴

Redactându-și testamentul în greacă, câteva decenii mai târziu, stolnicul Matei Crețulescu amintea în 1719 și despre însemnătatea bibliotecii sale, cumpărată la Viena, adăugând un îndemn pentru fiii săi și subliniind rolul soției sale în educația lor: „când am fost la Viena pentru treaba celor doi copilași, ca să învețe grecește și mai vartos italienește și latinește, de care mă rog Zoitei (a doua sa soție) să-mi învețe copilașii și să-i strunească pentru carte de se va putea ca să-i pedepsească să-i învețe mai bine și să mi-i pedepsească mai ales la latinească și italienească și de mă veți asculta iubiții mei fii ca să vă ghimnașiți [străduiți - n.n.] la învățătura cărții și a științei acestor trei limbi, veți câștiga multă milă dumnezeiască și casele voastre și numele vostru va fi cinstit și prea slăvit la curțile cele mari..”³⁵

La finele secolului al XVIII-lea un Tzigara care avea grija cailor, surugiilor și popasurilor de poștă din Moldova prezintă câteva însemnări

³³ C. A. Stoide, *Noui documente brașovene*, în *Revista arhivelor*, VII, 2, 1947, p. 296-297.

³⁴ Elena Eftimiu, *Antimia, fata vornicului Grigore Ureche. Contribuție documentară*, în *Revista arhivelor*, nr. 1-3, 1924-1926, p. 370-372.

³⁵ Alexandru Marcu, *Un student român la Pisa și Paris, către 1820: Simion Marcovici*, în *Revista istorică*, 1929, nr. 1-3, p. 23.

despre destinul familiei sale, demonstrând că în veacul Luminilor un nivel mai ridicat de educație pătrunsese deja și în aceste familii cu statut social mai modest. Dar să remarcăm și că acest personaj este un grec, mama sa o Comnenă, elogiata de fiu: „1794, februarie 4 și-a plătit neuitata mea mamă Zefirița obșteasca datorie, jertfă a ofitei și a fost îngropată la Iași, în Moldova în biserica Goliei. Și avea 33 de ani. Femeie vrednică de respect pentru virtuțile ei și pentru nașterea ei, pregătită foarte bine în elinească și împărtășită cu științele publice.”³⁶

Climatul preiluminist aduce un interes pentru triumful rațiunii, pentru educație și instrucție. Dacă ne interogăm asupra unui model educațional, informații mai multe avem despre cel cantemirian; remarcăm astfel cum principele savant, Dimitrie Cantemir, după retragerea în Rusia, din 1711 nu a omis idealul studiilor în străinătate pentru copiii săi, menționat și în propriul testament. Corespondența sa cu Petru cel Mare, comentată de Ștefan Ciobanu, relevă înclinarea spre studiu și solilocvii a fostului domnitor al Moldovei, dar și preocuparea pentru educația copiilor săi,³⁷ toți cunoscători foarte buni ai limbii grecești, pe care o foloseau și în corespondență.

Alături de cei patru fii din prima căsătorie - Matei, Constantin, Șerban și Antioh, se afla și o fiică, Maria, pentru care testamentul tatălui său imaginea aceeași educație ca și pentru frații ei. Istoriografia rusă și cea română din perioada pozitivismului susțin ipoteza educației Măriei în primii ani în familie, de la mama sa Casandra, cu care probabil să fi studiat greaca, pentru ca ulterior să învețe în Rusia cu profesorul Kondoiti latina și italiana, iar cu Ivan Iliinschi limba rusă.³⁸

Dincolo de detaliile vieții ei private, care însoțesc notele biografice, în care principesa apare ca fiind în grațiile lui Petru cel Mare, corespondența ei din anii maturității cu fratele Antioh Cantemir ne dezvăluie rafinamentul ei intelectual. Finețea, cultura ei literară, foarte buna cunoaștere a limbii grecești și italiene, folosite în redactarea scrisorilor, transpar din reflexiile făcute pe marginea propriilor lecturi, în urma aprovizionării cu cărți de care beneficiază datorită lui Antioh. Maria citea mult, în special literatură și istoriografică clasică, umanistă, Horațiu, Cornelius Nepos, Flavius Josephus,

³⁶ Nicolae Iorga, *Condica de menziluri a lui Scarlat vodă Callimachi*, în Idem, *Studii și documente*, vol. XIX, București, 1910, p. 120-121.

³⁷ Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, Editura Elion, 2000, p. 36-39.

³⁸ *Ibidem*, p. 82.

Appian, Boccaccio, dar și cărți la modă, precum comediile spaniolului Juan Batista Diamante, descrieri de călătorie.

Dar ceea ce e mai important, Maria își încarcă mărturisirile cu evaluări personale, în măsură să evidențieze sensibilitatea și orizontul ei intelectual: „cred că vă aduceți aminte - scrie ea referindu-se la Josephus Flavius - *cum vă rugam încă de când erați la Moscova, să-mi găsiți această carte, după ce mi-ați tradus ceva din limba franceză; am presimțirea că ea va fi foarte interesantă, și întâi voi începe s-o citesc pe ea*”³⁹ O selecție livrescă ce îi aparține așadar și care denotă opasiune pentru literatură, dar și aspirația de a citi „*ceva din astronomie și geometrie*”⁴⁰ Un personaj plin de strălucire, cu greu de evaluat cu obiectivitate, în lipsa altor exemple contemporane ale vremii, Maria Cantemir se recomandă credem, chiar prin propriile confesiuni epistolare drept o reprezentantă a elitei intelectuale feminine, un produs al epocii în care valențele umanismului se interferau cu spiritul critic al iluminismului. Corespondența sa se dovedește cu atât mai importantă cu cât ne dovedește atât interesul pentru perfecționarea personalității ei prin lectură, cât și nevoia permanentă de comunicare a orizontului ei cultural. Prin lecturile ei este reprezentanta unei alte generații de cititoare. Dacă despre Elena Basarab putem bănuși că practica o lectură intensivă și limitată la un număr restrâns de cărți din domeniul religios, cu respect față de autoritatea bisericii și sacru,⁴¹ în schimb Maria Cantemir era purtătoarea modernității; ea este produsul acestui preiluminism ilustrat strălucit de tatăl ei în cultura română și sud-est europeană și ca atare a dezvoltat un alt tip de lectură: extensivă, diversificată, critică, în care numărul de pagini și domeniile se succed cu repeziciune.

Să evităm însă pericolul generalizărilor: izvoarele păstrate ne permit să întrevădem doar chipuri dispartate ale unor femei din elita vremii pasionate de lectură, instruite, capabile să redacteze singure o scrisoare, să copieze un manuscris, să mediteze la structura unui testament, să patroneze tipăriturile etc. Exemplele oferite și o viitoare cercetare asupra Transilvaniei, oricât de evident ar fi decalajul între nivelul lecturilor feminine și cele masculine din secolele XVII-XVIII, nu pot totuși evita întrebarea: o istorie a lecturii fără femei ar fi oare posibilă?

³⁹ *Ibidem*, p. 85-86.

⁴⁰ Dan Horia Mazilu, *Voievodul dincolo de sala tronului*, Iași, Editura Polirom, 2003.

⁴¹ Nicolae Iorga, *Doamna Elina a Terii Românești ca patroană literară*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, seria III, tom XIII, p. 57-67.